

ЦЕРКОВНЕ ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 281.9(092)(477)

О.В. ХАРЛАН

До історії локалізації місцезнаходження дерев'яної церкви Архангела Михаїла в Старому Кодаку

У дослідженні локалізовано місцезнаходження церкви Архангела Михаїла у Старих Кодакках – Старому Кодаку (Дніпропетровська обл.), подано історію пошуку залишків храму, вказано критерії, за якими здійснювався пошук.

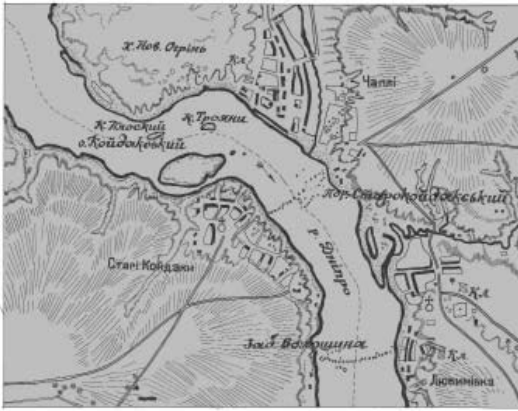
Ключові слова: церковна пам'ятка, церква Архангела Михаїла, Старий Кодак, археологічне дослідження.

Під час написання історії багатьох населених пунктів України велика кількість дослідників посилається на унікальну і єдину в своєму роді працю «Історія міст і сіл Української РСР». Та не всі історичні поселення Дніпропетровщини, що заслуговують на увагу, отримали чинне місце в указаній роботі. В силу певних обставин деякі згадуються лише в кількох реченнях, хоча заслуговують на більшу увагу знавців історії рідного краю! На жаль, до вказаної когорти «непомічених» або «навмисно обійдених» увагою відноситься й стародавнє знакове в історії Запорозжя поселення – Старий Кодак (сучасна назва Старі Кодаци, щодо первинної назви – назва фортеці, яку було збудовано польським урядом у 1635 р. – походить від назви дніпровського порогу Кодак), з XVII ст. потрапила майже на всі європейські мапи. Саме з будівництва фортеці більшість дослідників пов'язують час виникнення населеного пункту, хоча існують гіпотези про більш давнє походження населеного пункту [1].

В історії Кодака виникло багато білих плям, які потроху починають зникати завдяки новим працям, що з'являються останнім часом [2]. До цікавих, але

Розділ XI

Мапа середини XIX ст., на якій зображено приблизне місце церкви. Прорис автора.

ний цвинтар. Якщо з фортифікаційними залишками і цвинтарем картина більш ясна, оскільки рештки фортеці та цвинтар збереглися до нашого часу, то виявити рештки сакральних споруд Старого Кодака було завданням не з легких.

Локалізацією місця розташування храму в Старому Кодакі автор даних рядків займався певний час. Результати наших досліджень неодноразово оприлюднювалися [3]. Ця справа виявилася дуже складною, оскільки взагалі бракувало джерел. Парадоксально, але загальновідомий історичний населений пункт, про який написано кілька праць, який згадується в численних наукових дослідженнях, фактично не має міцної джерельної основи. Тобто, він має певну загальноприйнятну історію, але поки детально дуже важко уявити собі розвиток цього цікавого населеного пункту. Тому не дивно, що певний час нам не вдалося прив'язати деякі історичні моменти до загальної історії сучасного села під назвою Старі Кодакі.

Тож, стосовно християнської святині на теренах поселення. Історія церкви на честь Архістрати́га Михаїла в Старому Кодакі починається з 1656 р., коли тут було влаштовано першу похідну церкву з такою назвою. Мобільну споруду привезли з Запорозької Січі та встановили для берегової варти, затвердженої вперше «з охочих козаків-лоцманів» [4]. В силу історичних обставин дана споруда припинила своє існування на початку XVIII ст.

У 1736–1737 роках для запорожців та російських військ, що перебували в слободі Старий Кодак, ієромонах Павло влаштував нову мобільну церкву (похідну) на честь Архістрати́га Михаїла. Обидві вищезгадані мобільні споруди, більш за все, розташовувалися в середині фортеці – місця перебування

ще не цілком з'ясованих питань в історії поселення відносяться питання місць розташування його найцікавіших пам'яток, серед яких слід згадати фортеці (так, це не помилка, оскільки існувала фортеця збудована в 1635 р. за проектом французького інженера Гійома Левасера де Боплана і фортеця збудована в 1639 р. Фрідріхом Гектантом), костел, православний храм і православний

гарнізону Старого Кодака. На жаль, матеріалів, які б проливали світло на архітектурно-містобудівні особливості вказаних святинь, поки не виявлено.

Першу постійну дерев'яну церкву в ім'я Архангела Михаїла з дозволу та благословення Київського, Галицького і Малої Росії Тимофія Щербачького було збудовано у Старому Кодаку в

Зовнішній вигляд церкви та дзвіниці після оновлення 1818 р. з північного заходу. Прорис автора.

1748 р. Картографія кінця XVIII ст. доводить, що церква розташовувалася всередині існуючого укріплення [5]. Аналіз сучасної топографії вказує, що місце розташування першої постійної церкви Старого Кодака не збереглося. Кар'єр, який існував довгий час на рештках фортеці знищив більшу частину пам'ятки фортифікації й повністю поглинув місце де вона стояла. Тому увагу привертає період будівництва наступного дерев'яного храму в поселенні.

Зовні фортеці (в межах старовинного посаду) в другій половині XVIII ст. розташовувалася значне поселення. Воно складалося з двох частин: «західна» з північно-західної сторони фортеці (вище за течією Дніпра) та «східна» з південно-східної сторони (нижче за течією). «Західна» частина на той час була значно більша за «східну», до того ж обидві частини різнилися планувальною схемою. З розташування споруд добре видно, що західна частина (слобода) формувалася в декілька етапів [6], це вказує на більш давнє її походження у порівнянні зі східною частиною. Саме західну частину – більш давню – було обрано для влаштування наступного дерев'яного храму наприкінці XVIII ст.

Щодо історії виникнення питання про будівництво нового храму замість існуючого у фортеці слід звернути увагу на стан дерев'яної церкви у 1780 р. Читаємо у Ф. Макаревського: «стены ея всецело обветшали; подвалины сгнили и разрушились; во время дождей течь сильно лилась по стенам и по углам как во всей церкви, так и в олгаре; от сырости и течи во многих местах появился мох и выросли губки; в церкви свободно летали птицы и в олгаре свили гнездо». Як бачимо, близько 1780 р. церква, що знаходилася в середині фортеці мала жалюгідний стан. Лише за 32 роки існування споруду довели до жахливого стану. Тому, не дивно, що постало питання про будівництво нового

І.І. Гудим і О.В. Харлан на залишках «церковного місця».
18 лютого 2011 р. Фото В.М. Шалобудова.

храму. Чому не ремонтування, а саме будівництва? Ймовірно через те, що з'явилася ще одна важлива проблема, яка зробила актуальним саме будівництво: «...по месторасположению своему церковь очутилась вне села, в далеком непристойном месте, вокруг нея от истекающей из гор воды в осеннее и весенное время образовались глубочайшие рвы; от этого дорогоа в цер-

ков сделалась весьма неудобною; как в церкви удаленной от жилых домов, было опасно оставлять церковныя вещи и имущество, то оныя забирались церковным старостою в его дом и хранились там между хозяйственными вещами; богослужение в той церкви само собою прекратилось» [7].

Мешканці поселення вирішили «в замен устаревшей и обветшавшей» влаштувати нову дерев'яну церкву. Для будівництва храму було приготовлено різаного дерева триста колод, двадцять дубів на підвалини і 20 лютого 1781 р. було подано прохання до Слов'янського духовного Правління про надання дозволу на будівництво церкви у Старому Кодаку посеред села. Оскільки духовне Правління вважало старий Кодак безперспективним, пропонувалося перенести церкву до сусіднього поселення Лоцманської Кам'янки. Проте, справа з дозволом на будівництво нової церкви затяглася.

Після того, як мешканці Кодака зобов'язалися відремонтувати і передати стару будівлю церкви до Лоцманської Кам'янки, справу було вирішено на користь нового будівництва. 12 травня 1782 р. було освячено та закладено місце для нової церкви. У 1784 р. зі старої старокодацької церковної будівлі в Лоцманській Кам'янці було влаштовано молитовний будинок; до початку березня 1785 р. було споруджено новий храм в ім'я Архангела Михаїла. 1 квітня того ж року церкву було освячено й розпочато богослужіння [8].

У 1818 р. церкву перебудовують. Вважається, що її було «пересипано і складено без змін» від попередньої [9]. То того ж року на захід від храму було зведено дерев'яну дзвіницю.

Завдяки вивчення архівним матеріалам ми маємо уявлення про зовнішній вигляд дерев'яної церкви Старого Кодака. Низка вищевказаних робіт присвя-

чена архітектурним особливостям храму.

Велика кількість фотографічних зображень збереглася до нашого часу. Силует церковного ансамблю був важливою містобудівною доміантою у ландшафті й забудові Старого Кодака.

Де ж знаходилася вказана споруда? З архівних джерел відомо, що Новоросійська губернська канцелярія відмежувала 120 десятин зручної землі для священнослужителів Старокодацької Архангело-Михайлівської церкви й вислала для церкви затверджений план, за яким і було побудовано храм. На жаль, указані матеріали віднайти поки не вдалося. Тому, потрібно було шукати інші джерела, які б привели нас до місця розташування споруди, та й загалом церковної ділянки.

Деякі дослідники вказували, що місце нової церкви слід шукати вище вцілілого старого цвинтаря на місці сучасних крамниць [10]. Дійсно, зовсім поруч, через дорогу, знаходиться історична будівля, в якій розташовується сучасна середня школа. Наче б то і братська могила розташовується поруч (часто поховання радянських воїнів розміщували поруч із храмовими спорудами історичних поселень), будинок культури і навіть цвинтар. Майже всі ознаки центральної частини поселення. Та щось, на вказаному місці було не так.

Про історичні плани окремих споруд залишалось тільки мріяти, загальний план поселення теж не з'являвся на нашому пошуковому шляху. Лише всім відомий фрагмент Карти генерального штабу другої половини XIX ст. був у нашому розпорядженні. Та він був занадто схематичний. Працюючи з сучасними топографічними картами і зіставляючи їх з вище згаданим фрагментом, приходимо до висновку, що церква знаходилася дійсно неподалік цвинтаря, але з іншого боку – зі сторони Дніпра, – тобто на північний захід від історичного цвинтаря.

Численні експедиції до колишньої фортеці та поселення, вивчення ландшафту не давали ніяких результатів. Ніяких решток, ніяких значних пагорбів, ніяких історичних споруд у цьому секторі не траплялося, тобто нічо-

Місце локалізації церковної садиби, церкви та дзвіниці, напрямки зорового сприйняття за ілюстраціями 2 та 6. Червоним наведено житлові будівлі, за допомогою яких віднайдено місце зорового сприйняття церковного комплексу. Фото з космосу Google (прорис автора).

Місце локалізації фортець Старого Кодака і слобід за мапами XVII–XIX ст. Червоним хрестиком показано місце знайдення решток церковної споруди Старого Кодака (прорис автора).

Місце локалізації фортець Старого Кодака і слобід за мапами XVII–XIX ст. Червоним хрестиком показано місце знайдення решток церковної споруди Старого Кодака (прорис автора). По-перше, напрямку проходять сучасні вул. Червоноармійська та Горького. То яка з них? По-друге, на мапі вказано невеличкий вибалок, що теж прямує майже з півдня на північ. Таких на сьогодні теж два. Один проходить повз житловий квартал між вул. Червоноармійською та Горького, другий – повз цвинтар і забудовою непарної сторони вул. Горького. Який із вибалків?

Ситуацію виправила ще одна підказка – вулиця, що тягнеться паралельно Дніпру. Невдовзі з'ясувалося, що це – швидше за все сучасна вул. Гагаріна. Тобто церковна ділянка знаходилася на перехресті двох вулиць, з яких одна – сучасна вул. Гагаріна.

Звісно допомогли натурні дослідження ділянок, де могла б розташовуватися територія, яка шукалася.

Сучасна вул. Гагаріна прямуючи зі сходу на захід, перетинає вул. Горького, але не перетинає зовсім вул. Червоноармійську. Тож, можливо, потрібно шукати на території трикутного сектора, що утворився між вказаними вулицями.

При натурних обстеженнях виявилось, що зазначена ділянка має цікавий рельєф. І головне – на ньому й досі майже ніякої забудови. Це пояснюється тим, що на найвищій його частині в 1967 р. зведено залізну опору лінії електромереж.

У нагоді стали кілька інформаторів, які підтверджували наявність церковної споруди саме в досліджуваному секторі. З розповідей літніх людей і своїх родичів доповідачі переказували приблизне місце церковної садиби та садиби священника. До того ж, стало відомим місце розташування колишньої сільради. Садиба священника та будинок, у якому, начебто, розмішувала-

го, що хоча б натякало на місце колишньої церковної ділянки.

Розпитування місцевих мешканців також не давали результатів.

Увагу на мапі кінця XIX ст. привернула вулиця, що проходила майже з півдня на північ і закінчувалася якраз перед церковною ділянкою. Тобто, ця вулиця повинна була привести саме до місця, яке так довго шукали. По-перше, напрямку вулиці. У схожому напрямку проходять сучасні вул. Червоноармійська та Горького. То яка з них? По-друге, на мапі вказано невеличкий вибалок, що теж прямує майже з півдня на північ. Таких на сьогодні теж два. Один проходить повз житловий квартал між вул. Червоноармійською та Горького, другий – повз цвинтар і забудовою непарної сторони вул. Горького. Який із вибалків?

ся пізніше сільрада, стали наступними відправними пунктами у дослідженні. Як указувала директор місцевого будинку культури Ніна Олексіївна Протопопенко, на двох фотографіях початку ХХ ст. збереглися зображення колишньої сільради і будинку священника.

Також щиро дякуємо за зовнішній вигляд церкви та дзвіниці з півдня. Картина з фонінформацією місцевій мешкідів красназвачного музею с. Старі Кодаци. канці Валентині Павлівні Пономаренко.

Виявилося, що поблизу будинку сільради розміщувалася могила радянських воїнів. Її було в 1981 р. перенесено на сучасне місце (раніше на вказаній ділянці знаходилася споруда клубу, яку попередньо розібрали). Сучасна ж споруда будинку культури збудована у 1980-х роках.

Прив'язки до вказаних на фото споруд (місцеві мешканці зазначали, що споруда сільради досить давня, до того ж вказали місце де розташовувався будинок священника) та картографії вказували на ймовірне місце розташування церкви – поблизу металеві опори лінії електромереж. Завдяки зведенню історичних і сучасних картографічних джерел вдалося реконструювати план церковної ділянки з усіма її складовими. У масштабі було накреслено план церкви, дзвіниці та церковної огорожі. За допомогою фотоаналізу було виявлено графічно вірогідне місце розташування церковного комплексу.

Перевірити правильність висновків стало можливим завдяки проведенню комплексних науково-дослідних робіт, у яких безпосередню участь брали співробітники Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (під кер. О.В. Харлана) і Дніпропетровського національного університету (під кер. І.Ф. Ковальової та В.М. Шалобудова). В свою чергу, проведення даних досліджень стало можливим завдяки сприянню Дніпропетровського обласного центру з охорони історико-культурних цінностей (директор Л.М. Голубчик) і Новоолександрівської сільської ради Дніпропетровського району Дніпропетровської обл. (голова О.О. Візір).

Відтак, у листопаді 2011 р. на території поселення Старі Кодаци було проведено археологічне дослідження вказаної ділянки. Дані дослідження склали обов'язкову частину «Проекту зон охорони пам'ятки історії національно-

го значення «Фортеця Кодак» 1635–1711 роки (охор. № 040007-Н)». Метою даних досліджень було виявлення археологічного культурного шару на теренах історичного поселення Старий Кодак.

Під час проведення досліджень місце розташування церкви було відкрито. Перші шурфи не потрапили на культурний шар і на залишки церковної споруди. Тому автор статті знову розпочав термінове опитування місцевих мешканців. Кілька інформаторів неодноразово згадували найстарішого місцевого мешканця села, який начебто єдиний знає потрібне місце.

І все ж фортуна посміхнулася. Було віднайдено помешкання найстарішого кодачанина, пояснити йому стан справ на археологічних розвідках. Дійсно, Іван Іванович Гудим (він виявився дійсно найстарішим у селі – 88 років) після нетривалої бесіди і прохань про допомогу погодився показати місце церкви, де його хрестили. Під час бесіди очі похилої людини засяяли, він начебто давно очікував подібних питань про церкву. Його син погодився відвезти нас на потрібне місце, оскільки сам дідусь не зміг би дійти туди. Вийшовши з машини, Іван Іванович підійшов до невеличкого пагорбу, трохи постояв, помовчав і простягнувши перед собою руку впевнено промовив: «Ось тут і стояла церква! Це я вам точно кажу. Тут мене хрестили ... а в 1938 році її розібрали». Також він показав, де знаходилася дзвіниця та невеличка кам'яна каплиця, що існувала в давнину, – ще до будівництва церкви.

Яка доля решток матеріалу з храмової споруди? З дерев'яних брусів розібраної церкви нижче цвинтаря на пустому місці було збудовано ангар, який пізніше колишній управляючий Т.О. Круглова розібрала для будівництва своєї хати.

Наступного дня (18 лютого 2011 р.) вранці щасливі археологи із задоволенням досліджували вказану ділянку. Рештки фундаментів храму було знайдено якраз, де було вказано І.І. Гудимом. Відбулася історична подія – ще одну давню пам'ятку, яка існувала з 1785 р., була перебудована в 1818 р. і простояла до 1938 р., вдалося віднайти на теренах Дніпропетровщини.

Звісно, попереду ще проведення повноцінних масштабних археологічних робіт на виявленій ділянці. Проте початок покладено. До того ж, було знайдено залишки стародавнього житла козацького часу, а також масу цікавих речових знахідок. Але, це тема окремої розвідки.

Автор даної статті щиро дякує Івану Івановичу Гудиму, а також його родині, за люб'язну допомогу та збереження для нащадків пам'яті про історичну перлину Дніпропетровщини – про церкву в ім'я Архангела Михаїла. Також велике спасибі колективу археологів з Дніпропетровського національного університету за допомогу в дослідженні давнього поселення (під цікавою й таємничою назвою – Старий Кодак) і його старожитностей.

Джерела та література

1. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В.Шевчука. – К.: Радянський письменник, 1991. – С. 35; *Феодосій (Макаревський А.Г.)*. Матеріали для історико-статистического описання Екатеринославської Епархії. Церкви и приходи прошедшего XVIII столетия. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – С. 55.
2. *Заруба В.* Кодак. Нарис з історії фортеці. – Дніпропетровськ, 2004; *Репан О., Старостін О., Харлан В.* Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII-XVIII століть в історії Дніпропетровська. – К.: Українські пропілєї, 2008. – 268 с.; Старий Кодак. Історичний нарис. Бібліографія / Упоряд.: І. Голуб, В. Старостін. – Дніпропетровськ, 2007.
3. *Харлан О.* До питання локалізації місцезнаходження та архітектурно-містобудівних особливостей дерев'яної Архангело-Михайлівської церкви Старого Кодака // Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні : Зб. наук. пр. – Вип. 16. – К., 2007. – С. 222–234; *Він же.* Храм у Старому Кодакі // *Мое Придніпров'я*. Календар пам'ятних дат Дніпропетровської області на 2008 рік. – Дніпропетровськ: ДЮНБ, 2007. – С. 237–241; Церква в ім'я Архангела Михаїла в містечку Старий Кодак. Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія / Упоряд. І. Голуб, О. Харлан. – Дніпропетровськ: ДЮНБ, 2010. – 44 с.
4. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 265.
5. Церква в ім'я Архангела Михаїла... – С. 16.
6. Там само. – С. 16.
7. *Феодосій (Макаревський А.Г.)*. Вказана праця. – С. 181.
8. Там само. – С. 184.
9. Церква в ім'я Архангела Михаїла... – С. 44.
10. Там само.

***Харлан О.В.* К истории локализации местонахождения деревянной церкви Архангела Михаила в Старом Кодаке**

В исследовании локализовано местонахождение церкви Архангела Михаила в – Старих Кодаках – Старом Кодакі (Днепрпетровская обл.), представлена история поиска остатков храма, указаны критерии, по которым осуществлялся поиск.

Ключевые слова: церковный памятник, церковь Архангела Михаила, Старый Кодак, археологическое исследование.

***Harlan O.V.* To a localization history of the church of the Archangel Michael in the Old Kodak**

In research the location of Archangel Michael Church in Staryy Kodak – Staryy Kodaky (Dnipropetrovsk region) is localised. There is shows the history of the search remains of the temple and the criteria of this search.

Key words: religious monument, Archangel Michael Church, Staryy Kodak, archaeological research.

Подано до друку: 13.09.2012 р.